

Marcin Wójcik
Uniwersytet Łódzki
Zakład Geografii Regionalnej i Społecznej
90-142 Łódź, ul. Kopcińskiego 31
e-mail: marwoj@geo.uni.lodz.pl

WIEŚ METROPOLITALNA – PODSTAWOWE POJĘCIA I KONCEPCJE BADAWCZE

Zarys treści. W artykule zaprezentowano podstawowe pojęcia i koncepcje badawcze dotyczące wsi metropolitalnych na tle istniejących rozważań związanych z kształtowaniem się metropolii (obszarów metropolitalnych) w różnych płaszczyznach. Zasadniczą część opracowania dotyczy okoliczności pojawienia się terminu „wieś metropolitalna” w literaturze zachodniej oraz kontekstu jego zastosowań. Artykuł zawiera przemyślenia nad możliwościami i ograniczeniami zastosowania pojęcia wsi metropolitalnej w Polsce w odniesieniu do formułowanych koncepcji metropolii i obszaru metropolitalnego.

Słowa kluczowe: metropolia, metropolizacja, obszar wiejski, wieś metropolitalna.

Wprowadzenie

Metropolizacja w przestrzeni państw i regionów uważana jest powszechnie za jeden z najważniejszych procesów odpowiedzialnych za przekształcenia funkcjonalne i społeczne w systemach osadniczych. Charakter zmian społeczno-gospodarczych wywołanych przede wszystkim przez globalizację prowadzi do koncentracji zasobów na stosunkowo niewielkich obszarach połączonych ze sobą ponadnarodową siecią zależności. Metropolizacja, warunki i efekty tego procesu zostały rozpoznane i opisane z różnych perspektyw w wielu opracowaniach naukowych i planistycznych (np. Kunzmann 1998; Castells 2003). Przedmiotem studiów metropolitalnych były również próby określenia najważniejszych węzłów (metropolii) w sieci powiązań globalnych, kontynentalnych czy grup państw na podstawie rozbudowanych zestawów cech diagnostycznych (np. Taylor 2001). Zaliczenie metropolii (obszaru metropolitalnego) do danej kategorii bądź klasy jest zawsze sprawą wstępnych założeń i konwencji opartych na odpowiednich przesłankach metodologicznych, a często w przypadku podstaw prawn-administracyjnych również oddziaływań politycznych. Z naukowego punktu widzenia o wiele istotniejsze wydaje się pozostawienie na uboczu

rozważań o charakterze delimitacyjnym czy klasyfikacyjnym i skoncentrowanie wysiłków na istocie zjawisk, procesach, które prowadzą do przemian dotychczasowych form i treści środowiska geograficznego, w tym również sposobów postrzegania i wartościowania otoczenia.

Metropolizacja i metropolia

W literaturze dotyczącej metropolizacji nie ma jednoznacznej definicji tego procesu. Metropolizację definiuje się w większości przypadków przez określenie kryteriów, które muszą zostać spełnione, aby odpowiednie procesy uznać za specyficzne tylko dla niej (np. Jałowiecki 1999). Metropolizacja jako zespół pewnych zjawisk prowadzi do powstania metropolii, która jest nie tyle nową formą osadnictwa (metropolie to wielkie miasta lub zespoły miast), ale charakteryzuje się nową jakością społeczną i gospodarczą. W większości opracowań poświęconych temu zagadnieniu uwagę zwraca się na kryterium funkcjonalne, czyli istnienie na obszarze metropolii takich instytucji, których zasięg oddziaływania jest ponadregionalny i ponadkrajowy, a działalność ich charakteryzuje się pewnym elitaryzmem politycznym, gospodarczym lub społeczno-kulturowym. Pojawianie się takich funkcji lub ewolucja już istniejących prowadzi do nowej organizacji przestrzeni. Identyfikowane przemiany przestrzenne zachodzące pod wpływem metropolizacji, rozumiane w sensie zmian w formach zagospodarowania, są materialnym skutkiem w krajobrazie miasta. Pomiędzy uwarunkowaniami metropolizacji a wytworzeniem się specyficznych dla niej form krajobrazu miejskiego zachodzi zespół złożonych procesów, które dają naukom społecznym niezliczone nowe perspektywy badawcze.

Jeśli przyjąć, że metropolizacja jest pewną nową (globalną) fazą rozwoju urbanizacji i przekształceń w sieci osadnictwa miejskiego, to powinno się do niej podchodzić, jak niegdyś zauważył to K. Dziewoński w rozważaniach nad urbanizacją (Maik 1992), jak do procesu szeroko rozumianej zmiany społecznej. Metropolizacja rozumiana w taki sposób pozwala wyjaśniać zjawiska wielokontekstowo i nadawać im szeroką interpretację. W społecznym rozumieniu tego procesu globalny kontekst metropolizacji może ukazać wielość konkurujących ze sobą wizji globalizacji (Sztompka 2005), a tym samym różnych wizji roli metropolii we współczesnym świecie. Zwrócenie uwagi na społeczeństwo jako źródło zmiany rozszerza interpretację funkcjonalną rozumianą zazwyczaj tylko w aspekcie rozwoju ekonomicznego (np. Maik, Stachowski 1995; Suliborski 2001). Aspekt społeczny metropolizacji przejawia się m.in. w powstaniu tzw. klasy metropolitalnej, czyli grupy społecznej związanej pod względem zawodowym z działalnościami zarządzania w gospodarce o specyficznej kulturze (stylu życia) konsumpcji (np. Jałowiecki 2000). Wymiar funkcjonalny

metropolizacji, dostrzegany często w pierwszej kolejności, wymaga wyjaśnienia w kontekście zmiany społecznej, jaką jest niewątpliwie pojawienie się grupy odpowiednio wysoko sytuowanej pod względem majątkowym, a tym samym silnego zaznaczania się dysproporcji społecznych. Agregacja klasy metropolitalnej w przypadku miejsc pracy i miejsc zamieszkania prowadzi do powstania stref wyłączonych z przestrzeni publicznej, sprywatyzowanych na potrzeby społeczno-kulturowe i ekonomiczne (gettoizacja przestrzeni). Metropolizacja, jako skutek odpowiednich procesów społecznych i funkcjonalnych w krajobrazie kulturowym miasta, prowadzi do fragmentacji przestrzeni (Jałowicki, Łukowski 2007). Dysproporcje społeczne generują różnice w formach architektonicznych, estetyce, sposobach zagospodarowania i użytkowania przestrzeni.

Obszar metropolitalny

Metropolizacja prowadzi do selektywnych przemian przestrzeni miejskiej i podmiejskiej. Geneza określenia „obszar metropolitalny” (*metropolitan area*) wiąże się z formalną delimitacją terenów zurbanizowanych w Stanach Zjednoczonych wokół miast o liczbie ludności przekraczającej 50 tys. mieszkańców. W warunkach europejskich umowna granica to zazwyczaj 500 tys. mieszkańców (Kaczmarek, Mikuła 2001). Uznaje się, że miasto powyżej takiej liczby mieszkańców ma rozwinięte funkcje metropolitalne.

W planistyce i naukach społecznych w najbardziej ogólnym podziale obszar metropolitalny składa się z metropolii (najważniejszego ośrodka – miejsca koncentracji funkcji metropolitalnych) oraz jej najbliższego otoczenia. Otoczenie metropolii jest silnie funkcjonalnie powiązane z centrum, a podstawą integracji są zarówno funkcje metropolitalne wewnętrzne, jak i zewnętrzne oraz wywołany ich rozmieszczeniem przestrzennym codzienny ruch wahadłowy ludności (Markowski, Marszał 2006). Metropolizacja strefy otaczającej odnosi się głównie do rozwoju procesu suburbanizacji wyrażającej się w dyfuzji form zagospodarowania związanych z funkcjami metropolitalnymi oraz migracjami do tej strefy części tzw. klasy metropolitalnej, czego efektem w krajobrazie kulturowym są osiedla rezydencjalne. Zdaniem Z. Rykła (2002) obszar metropolitalny (w skali lokalnej) jest jednym ze strukturalnych typów układów wielkomiejskich i jest bardziej rozległy przestrzennie niż aglomeracja miejska. Obszar metropolitalny oprócz miasta-metropolii może obejmować inne miasta i wsie powiązane funkcjonalnie z rdzeniem tego obszaru. T. Kaczmarek i Ł. Mikuła (2007, s. 14) obszarem metropolitalnym nazywają „duży, wewnętrznie złożony układ osadniczy, którego istotną cechą jest występowanie funkcji metropolitalnych i relacji funkcjonalnych, wiążących układ w spójnie terytorialnie i rozwiniętą pod względem społeczno-gospodarczym całość”.

Dyskusja nad zasięgiem obszaru metropolitalnego przypomina toczoną w latach 70. i 80. XX w. rozważania nad pojęciem aglomeracji miejskiej. Niektóre poglądy, podobnie jak w przypadku obszaru metropolitalnego, zawierały podobne konkluzje. R. Karłowicz (1973) określał „obszar aglomeracji” jako pojęcie wieloznaczne i rozciągliwe, zmienne w czasie i dynamiczne. P. Eberhard i S. Heřman (1973) w strukturze układu wyróżniali rdzeń, mniejsze miasta i zurbanizowane wsie, a K. Dziewoński (1973) i B. Malisz (1973) podkreślali znaczenie funkcji zewnętrznych w integracji sieci osadnictwa. Podstawowa różnica zarówno w strukturalnym ujęciu aglomeracji, jak i obszaru metropolitalnego polega na uznaniu specyficznego charakteru współczesnych funkcji (metropolitalnych) o wysokim stopniu złożenia, wyspecjalizowania i oddziaływania w sieci miast globalnych.

Zewnętrzna strefa obszaru metropolitalnego

Z punktu widzenia problemu podejmowanego w tym opracowaniu (pojęcia wsi metropolitalnej) ważniejsze wydaje się uchwycenie różnic pomiędzy pojęciem strefy podmiejskiej a zewnętrznego obszaru metropolitalnego. W pracy dotyczącej syntezy wiedzy o strefie podmiejskiej z końca lat 80. XX w. rozważania dotyczące strefy podmiejskiej łączyły się z pojęciem aglomeracji miejskiej. S. Liszewski (1987) zauważa, że strefa podmiejska istnieje jako rezultat działalności dwu sił o przeciwnych kierunkach – koncentracji (aglomeracji) i dekoncentracji (dyfuzji). K. Dziewoński (1987) akcentował fakt współzależności miasta i jego strefy podmiejskiej. Strefa podmiejska jest produktem miasta, jej zasięg i struktura społeczno-gospodarcza, w tym funkcjonalna zależy od stadium rozwoju i struktury funkcjonalnej rdzenia układu osadniczego (Liszewski 1987).

Zasadniczym problemem w tym przypadku jest postawienie pytania: Czy pojawienie się funkcji metropolitalnych (wielkomiejskich) w ośrodku centralnym (metropolii) jest wystarczającym warunkiem do zamiany określenia strefa podmiejska na określenie obszar metropolitalny (zewnętrzny) przy przyjęciu tego samego zasięgu przestrzennego? Niektórzy autorzy podkreślają, że zasięg obszaru metropolitalnego nie może być utożsamiany z zasięgiem strefy podmiejskiej i dotyczy raczej stref koncentracji instytucji pełniących funkcje metropolitalne z ich bezpośrednim otoczeniem lub terenów o specyficznych cechach np. urbanistycznych czy społecznych (Markowski, Marszał 2006). Rozważania identyfikujące zasięg obszaru metropolitalnego z natężeniem występowania odpowiednich funkcji powielają pewien schemat wywodu dotyczącego delimitacji strefy podmiejskiej. W dyskusji nad rozpoznaniem specyficznych cech strefy podmiejskiej A. Suliborski (1985) uważa, że określenie jej zasięgu przestrzen-

nego powinno się dokonywać na podstawie natężenia funkcji, które uznaje się za (pod)miejskie, a nie przez stopień zaawansowania procesów urbanizacyjnych. Podobny tok myślenia można przyjąć w procedurach identyfikacji tych obszarów w sąsiedztwie metropolii, które charakteryzują się zaawansowaniem rozwoju funkcji metropolitalnych. W takim ujęciu metropolizację i funkcjonalny obszar metropolitalny powinno się traktować jako pewną nadbudowę urbanizacji i funkcjonalnego regionu miejskiego. Komplementarność obu koncepcji wynika z relatywizacji pojęcia funkcji zależnie od poziomu systemu osadniczego i zakresu przypisywanych jej właściwości.

Istotą wymiaru przestrzennego zjawiska metropolizacji jest po pierwsze tworzenie się sieci miast światowych i po drugie fragmentacja funkcjonalno-przestrzenna obszarów metropolitalnych. Usieciowienie jest taką samą cechą miast globalnych (Friedmann 1986) na poziomie światowym jak i poszczególnych fragmentów obszarów metropolitalnych (Kunzmann 1998). Funkcje metropolitalne koncentrują się w pewnych (korzystnych z jakiegoś punktu widzenia) miejscach i razem z dzielnicami zamieszkanymi przez „klasę metropolitalną” tworzą swoistą sieć komunikacji, która łączy te specyficzne fragmenty regionów miejskich. Część takich miejsc leży poza formalnie wytyczonymi granicami miasta centralnego, a ich lokalizacja wynika pewnych walorów, które stwarza środowisko wsi czy mniejszych miast.

Pojęcie wsi metropolitalnej w świetle literatury (anglosaskiej)

Koncepcja wsi metropolitalnej (*metropolitan village*) ujmowana jest zarówno w przeglądach geograficznych problemów badawczych obszarów miejskich (np. Clark, 1982), jak i wiejskich (np. Pacione 1984). Problematyka przenikania się wpływów miejskich i wiejskich zwłaszcza w otoczeniu dużych miast budzi duże zainteresowanie nauk społecznych, w tym również geografii człowieka, niezależnie od konstruowanej formy koncepcyjnej (strefa podmiejska, obrzeża miasta, obszaru metropolitalnego, wsi zurbanizowanej czy wsi metropolitalnej). W geografii człowieka pojęcie wsi metropolitalnej zrodziło się w ramach studiów nad zróżnicowaniem stylów życia na tzw. obrzeżach miasta.

Podbudową teoretyczną pod takie studia jest koncepcja wsi jako społeczności zurbanizowanej, w której uwagę zwracano na zmiany w wiejskich społecznościach lokalnych, zwłaszcza w zakresie przeobrażeń w stylu życia pod wpływem kultury masowej oraz rosnącej otwartości na wpływy z zewnątrz. W koncepcji społeczności zurbanizowanej zakładano, że społeczności lokalne przechodzą od układów społecznych o znacznym domknięciu w układach otwartych pod wpływem dyfuzji miejskiego stylu życia. Rozprzestrzenianie się miejskiego stylu

życia odbywało się w wyniku przemieszczeń ludności miast na tereny wiejskie (urbanizacja i dezurbanizacja) oraz oddziaływania wzorców kultury masowej (Pahl 1965; Lewis, Maund 1976).

Badania w latach 60. i 70. XX w. nad konsekwencjami przemieszczeń ludności z centrum na peryferia obszarów metropolitalnych dowodziły, że istnieją różnice w natężeniu urbanizacji społecznej zależnie od wielkości ośrodka miejskiego i odległości od środka układu osadniczego. Szczególną uwagę zwracano na dużą mobilność (wahadłową) mieszkańców takich wsi oraz szczególne traktowanie miejsca zamieszkania jako ważnego elementu identyfikacji (Connell 1974; Pacione 1980). Koncepcja społeczności zurbanizowanej podkreślała uwarunkowania i konsekwencje procesów upodobnienia struktury społecznej wsi do struktury społecznej miast. Fizyczna odległość od centrum miast była wskazywana jako jedna z najważniejszych determinant przekształceń społecznych. Koncepcja społeczności zurbanizowanej wyrastała z powszechnie przyjmowanej w geografii w latach 60. XX w. orientacji funkcjonalistycznej. Badania często zmierzały do określenia typologii wiejskich społeczności lub typologii procesu urbanizacji oraz wskazywały na nieuchronność społecznej urbanizacji wsi (Jones 1973). Obszary o najbardziej zaawansowanych przemianach społecznych w otoczeniu miast były różnie określane, np. obrzeża (*edge, fringe*), dzielnice podmiejskie (*suburbs*). W niektórych pracach można odnaleźć również termin wsi metropolitalnej (*metropolitan village*)¹.

Podstawy teoretyczne badań wsi metropolitalnej zarysowane zostały w pracach m.in. R. Pahl (1965) i J. Connella (1974). Studia w ramach takiej koncepcji badawczej odnosiły się głównie do przemian społeczno-przestrzennych we wsiach w otoczeniu wielkich miast (zazwyczaj w większej odległości, ale nadal w strefie codziennych kontaktów z miastem – *commuter zone*), ale w warunkach restrykcji wobec niekontrolowanego rozwoju przedmieść. Powstanie lub rozwój wsi metropolitalnych jest zatem czymś odrębnym wobec powstawania suburbiów i stanowi reakcję na niekontrolowane „rozpływanie się” miasta (*urban sprawl*). Wsie metropolitalne w sensie społeczno-przestrzennym są eksklawami miasta, które zostały wytyczone na peryferiach dużych obszarów metropolitalnych w celu koncentracji i kontroli procesów sub- i dezurbanizacji przy jednoczesnej ochronie wartości krajobrazu wiejskiego jako elementu przyciągającego, a który w wyniku niekontrolowanego napływu ludności mógłby być zniszczony. W pewnym stopniu idea wsi metropolitalnej została zaczerpnięta z wcześniejszych prac E. Howarda (początek XX w.) nad idealnym miastem łączącym cechy życia miejskiego z harmonią środowiska wsi (Benevolo 1967).

¹ Najważniejsze pozycje literatury z tego zakresu opisuje M. Pacione (1984).

Wieś metropolitalna – perspektywa polska

Geograficzne rozważania w Polsce nad procesem metropolizacji mają dwie zasadnicze płaszczyzny obserwacji i interpretacji zjawisk, tzn. płaszczyznę funkcjonalno-przestrzenną oraz społeczno-przestrzenną. W aspekcie funkcjonalnym wysiłki koncentruje na wskazaniu funkcji metropolitalnych włączających miasta lub zespoły miejskie w globalną sieć obiegu ludzi, informacji, kapitału i towarów oraz określeniu miejsc ich lokalizacji oraz wynikających z tego relacji funkcjonalno-przestrzennych. W aspekcie społecznym podkreśla się przemiany w przestrzeni rezydencjalnej, zwłaszcza rozwój procesów suburbanizacji oraz uczestnictwa w nim tzw. klasy metropolitalnej.

Istotnym zagadnieniem jest odpowiedź na pytanie, „czy w przypadku Polski można mówić o istnieniu wsi metropolitalnych?”. Koncepcja wsi metropolitalnej opracowana w warunkach brytyjskich wiązała się ściśle z przemianami społeczno-przestrzennymi wiejskich jednostek osadniczych – zmian w udziale grup społecznych (klas), rozwoju przestrzeni rezydencjalnej oraz społecznymi aspektami planowania terenów wiejskich. W sensie planistycznym wybór wsi „rozwojowej” i pomysł na jej zagospodarowanie pod kątem różnych potrzeb ludzi napływających z miasta centralnego miał zapanować nad niekontrolowanym pochłanianiem terenów wiejskich głównie pod funkcje mieszkaniowe. W Polsce w ostatnich 20 latach wraz z przemianami społeczno-gospodarczymi miast pojawił się problem żywiołowego rozprzestrzeniania się zabudowy i działalności gospodarczej we wsiach podmiejskich. Obrót ziemią i kierunki ruchu budowlanego są wypadkową gry interesów aktorów uczestniczących w tym procesie – lokalnych społeczności, deweloperów, władz samorządowych, inwestorów i w ostatnim czasie, mimo wskazywania zagrożeń dla właściwego gospodarowania przestrzenią ze strony np. środowisk naukowych i planistycznych, nie udało się wypracować uniwersalnych norm sprzyjających łaadowi przestrzennemu we wsiach podmiejskich (por. Gutry-Korycka 2005; Mierzejewska 2008).

W polskich warunkach, po zaledwie 20 latach ponownego funkcjonowania renty gruntowej i wobec narastającego chaosu przestrzennego w strefach podmiejskich miast, trudno odnaleźć formy, które by można określić jako wsie metropolitalne w ujęciu koncepcji R. Pahl'a czy J. Connella. Pewne zaawansowanie już procesów suburbanizacji pod wpływem czynników funkcjonalnych i społecznych po 1990 r. daje możliwość wskazania niektórych wiejskich jednostek osadniczych w pobliżu dużych polskich miast, które pod pewnymi warunkami mogą być opisywane jako wsie metropolitalne.

We właściwym znaczeniu o wsiach metropolitalnych możemy mówić w przypadku znacznego zaawansowania procesów suburbanizacji, które przyjmują formę zorganizowaną, tzn. taką, gdzie główną inicjatywę w transformacji morfologicznej i funkcjonalno-przestrzennej przejmują firmy deweloperskie. Rozwój

tego typu nadaje nowym przekształcanym jednostkom bardziej jednolitą formę architektoniczną i zwarty układ przestrzenny. Z planistycznego i ogólnospołecznego punktu widzenia taki typ rozwoju przestrzennego należy uznać za bardziej korzystny pod względem wykorzystania terenu, wyposażenia w infrastrukturę i estetyki architektury. Pod względem społecznym dochodzi wówczas do separacji napływowej i zasiedziałej grupy społecznej, przy minimalizowaniu udziału tej drugiej². Pojawianie się takich układów funkcjonalno- i społeczno-przestrzennych zależy od zaawansowania procesu metropolizacji i wykształcania się tzw. klasy metropolitalnej. Większym zaawansowaniem charakteryzują się w otoczeniu wielkich miast o największej atrakcyjności inwestycyjnej i najlepszych warunkach życia (np. Warszawa, Wrocław, Poznań). Niezależnie od analizowanego obszaru metropolitalnego taki typ suburbanizacji nie występuje jednak najczęściej. Przeważa suburbanizacja, której efekty przestrzenne są pochodną działań indywidualnych inwestorów, a to prowadzi do niekontrolowanych podziałów gruntów, wyłączeń z użytkowania rolniczego, wydłużania sieci infrastruktury technicznej oraz chaosu architektonicznego.

Biorąc pod uwagę współczesne procesy segregacji społeczno-przestrzennej i ich efekty przestrzenne w postaci wyłączonych z przestrzeni publicznej osiedli grodzonych oraz ich przestrzenną dyfuzję w kierunku zewnętrznych stref miast, należy się spodziewać, że w najbliższych latach na obszarach wiejskich w pobliżu wielkich miast będą budowane coraz większe zaplanowane osiedla wyodrębnione z wiejskiej przestrzeni.

Bibliografia

- Benevolo L., 1967, *The origins of modern town planning*, Routledge, London.
- Castells M., 2003, *Galaktyka Internetu*, Rebis, Poznań.
- Clark D., 1982, *Urban geography*, Billing and Sons Limited, London–Oxford–Worcester.
- Connell J., 1974, *The metropolitan village*, [w:] *Suburban growth*, Wiley, London.
- Dziewoński K., 1973, *W sprawie podstawowych pojęć i terminów używanych w analizie i planowaniu wielkich aglomeracji miejskich, Podstawowe problemy wielkich aglomeracji miejskich*, Biuletyn KPZK PAN, 79.
- Dziewoński K., 1987, *Strefa podmiejska – próba ujęcia teoretycznego*, Przegląd Geograficzny, 1–2.

² Nie wnikam w tym miejscu w ocenę społecznej separacji czy integracji grup społecznych w procesie przekształceń wsi. Zjawiska te mają charakter wielowymiarowy i będą przedmiotem studiów autora w najbliższym czasie na przykładzie wsi Łódzkiego Obszaru Metropolitalnego.

- Eberhardt P., Heřman S., 1973, *Podstawowe problemy wielkich aglomeracji miejskich*, Biuletyn KPZK PAN, 79.
- Friedmann J., 1986, *The world city hypothesis*, Development and Change, 17.
- Gutry-Korycka M. (red.), 2005, *Urban sprawl: Warsaw agglomeration case study*, UW, Warszawa.
- Jałowicki B., 1999, *Metropolie*, WSzFiZ, Białystok.
- Jałowicki B., 2000, *Spoleczna przestrzeń metropolii*, Scholar, Warszawa.
- Jałowicki B., Łukowski W. (red.), 2007, *Gettoizacja polskiej przestrzeni miejskiej*, Scholar, Warszawa.
- Jones G. E., 1973, *Rural life*, Longman, London.
- Kaczmarek T., Mikuła Ł., 2007, *Ustroje terytorialno-administracyjne obszarów metropolitalnych w Europie*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Karłowicz R., 1973, *Podstawowe problemy wielkich aglomeracji miejskich*, Biuletyn KPZK PAN, 79.
- Kunzmann K., 1998, *World city regions in Europe. Structural change and future challenges*, [w:] Lo F., Yeung Y. (red.), *Globalisation and the world large cities*, UP UN, Tokyo–New York–Paris.
- Lewis G., Maund D.J., 1976, *The urbanisation of the countryside: a framework for analysis*, Geografiska Annaler, B, 58.
- Liszewski S., 1987, *Strefa podmiejska jako przedmiot badań geograficznych. Próba syntezy*, Przegląd Geograficzny, 1–2.
- Maik W., 1992, *Podstawy geografii miast*, UMK, Toruń.
- Maik W., Stachowski J., 1995, *Preteoretyczne modele pojęciowe w geografii społecznej i ich rola w budowie teorii i wyjaśnianiu zjawisk społeczno-przestrzennych*, Acta Universitatis Lodzensis, Folia Geographica, 19.
- Malisz B., 1973, *Uwagi na temat aglomeracji miejskich*, *Podstawowe problemy wielkich aglomeracji miejskich*, Biuletyn KPZK PAN, 79.
- Markowski T., Marszał T., 2006, *Metropolie, obszary metropolitalne, metropolizacja. Problemy i pojęcia podstawowe*, KPZK PAN, Warszawa.
- Mierzejewska L., 2008, *Zrównoważony rozwój miasta: aspekty planistyczne*, Biuletyn Instytutu Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Seria Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna, 5, Poznań.
- Pacione M., 1980, *Differential quality of life in metropolitan village*, Transactions of the Institute of British Geographers, 5.
- Pacione M., 1984, *Rural geography*, Harper and Row, London.
- Pahl R., 1965, *Urbs in rure*, Geographical Paper, 2, London School of Economics, London.

Rykiel Z., 2002, *Koncepcje i delimitacje wielkomiejskich form osadniczych w Polsce*, [w:] *Współczesne formy osadnictwa miejskiego i ich przemiany. XV Konwersatorium Wiedzy o Mieście*, KGMiT, Łódź.

Suliborski A., 1985, *Delimitacja strefy podmiejskiej Łodzi. Analiza pojęć i założeń metodologicznych*, Acta Universitatis Lodzensis, Folia Geographica, nr 5.

Suliborski A., 2001, *Funkcje i struktura funkcjonalna miast. Studia empiryczno-teoretyczne*, UŁ, Łódź.

Sztompka P., 2005, *Socjologia zmian społecznych*, Znak, Kraków.

Taylor P.J., 2001, *Specification of the world city network*, Geographical Analysis, 33.